

16 Naimanova Ch.K. *Lingvistichestki status valentnosti i sochetaemosti v raznosistemnyh iazykah (na materiale angliskogo, kyrgyzskogo i ruskogo iazykov): avtoref. Doktora filolog. Nauk. – Biskek, 2006.*

МРНТИ 14.15.07

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.21>

Оразалиева Э. Н.¹

¹Назарбаев Университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

МӘДЕНИ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАНЫМ – АДАМ КАПИТАЛЫНЫҢ САПАЛЫ НЕГІЗІ

Аңдатпа

Мақала тіл табиғатын, сөз мағынасы мен қызметін анықтауға бағытталған қазақ зерттеушілерінің танымдық тұжырымдары негізінде зерделенген қазақ тіл біліміндегі тілтаным теориясының басты қағидалары мен ұстанымдарын адам капиталы ұғымымен сабақтастыру мақсатын көздейді. Қазақ тілтаным теориясының концептуалдық жүйесі мен когнитивтік парадигмасын тіл білімінің ұлттық сипатын танытар әрі әлемдік қордың маңызды ғылыми арнасын құрар қағидалар тізбегі ретінде талдау – бүгінгі тіл туралы ғылымның пәнаралық табиғатын зерделейтін өзекті мәселе. Қазақ тіл білімінің рухани қоры мен мұрагерлік қазынасынан бастау ала отырып, танымдық ұстанымдарға үйлесе жалғасқан тілтаным теориясының ғылыми негіздерін дәйектеу арқылы танымның күрделі заңдылықтарын пайымдауға, оның тілдік бөлшектермен ажырамас бірлігін дәлелдеуге және жалпы нормалардан жеке даралыққа бағытталған зерттеулердің әдіснамалық негізін әлеуметтік, психологиялық, ұлттық-мәдени тұрғыдан қарастыру тілдік дәстүрді жүйелеуге мүмкіндік берді. Тіл мен танымның байланысы арқылы тілдік универсалийге сәйкестендіріле танымдық және тұлғалық ұғымдарды түсіндіру мүмкіндігі олардың негізгі дамытушы факторлары қатарында антропологиялық, аялық, аксиологиялық және антропо-типологиялық, ареалды-аялық, аксио-генеологиялық мәселелерді де шешуге септігін тигізері сөзсіз.

Түйін сөздер: адам капиталы, мәдени-эстетикалық таным, тілтаным, сана, әлеумет, психология, когнитивтік парадигма, сапалы негіз

Orazaliyeva E.¹

¹Nazarbayev University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

CULTURAL AND AESTHETIC KNOWLEDGE - A KUALITATIVE BASIS OF HUMAN CAPITAL

Abstract

The article is aimed at defining cognitive concepts and principles in Kazakh linguistics based on research papers that measure the nature of the language and the semantics of the word in the context of their functioning. The analysis of the conceptual system and cognitive paradigm in the cognitive theory of the Kazakh language is becoming an urgent problem of modern interdisciplinary science with the national identity and world practice. The cognitive theory, which originates from the spiritual and value heritage of the Kazakh people harmoniously combined the foundations of linguistic cognition, and also substantiated a wide conceptual block of the human capital's cognition. Its complex patterns contributed to the accumulation of social, psychological, ethnic and cultural methodological foundations of normalized general and private linguistics. The possibility of comparing linguistic universals using the relationship between language and cognition also characterized the influence of anthropological, axiological, anthropo-typological, areal, and geneological factors. Thus, in the history of cognitive linguistics, which studies the laws of the environment and its linguistic picture, Kazakh linguistics has designated its research format, taking into account a number of conceptual operations.

Keywords: human capital, cultural and aesthetic knowledge, linguistic knowledge, consciousness, society, psychology, cognitive paradigm, Kualitative basis

Оразалиева Э.Н.¹

¹Назарбаев Университет,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

КУЛЬТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ПОЗНАНИЕ – КАЧЕСТВЕННАЯ ОСНОВА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Аннотация

Статья направлена на определение когнитивных концепций и принципов в казахском языкознании на основе исследовательских трудов, соизмеряющих природу языка и семантику слова в контексте их функционирования. В этой связи, анализ концептуальной системы и когнитивной парадигмы в познавательной теории казахского языка с позиции национальной идентичности и мировой практики становится актуальной проблемой современной междисциплинарной науки. Познавательная теория, берущая начало с духовного и ценностного наследия казахского народа, не только гармонично сочетала в себе основы языковой когниции, но также обосновала широкий понятийный блок процесса познания человеческого капитала. Его сложные закономерности способствовали аккумуляции социальных, психологических, этнических и культурных методологических основ нормированного общего и частного языкознания. Возможность сопоставления языковых универсалий с помощью взаимосвязи языка и познания также охарактеризовала влияние антропологических, аксиологических, антропо-типологических, ареальных, генеологических факторов. Таким образом, в истории когнитивной лингвистики, изучающей законы окружающей среды и ее языковой картины, казахское языкознание обозначила свой формат исследования с учетом ряда понятийных операций.

Ключевые слова: человеческий капитал, культурно-эстетическое познание, языковое познание, сознание, социум, психология, когнитивная парадигма, качественная основа

Кіріспе. XX ғасырдың екінші жартысында ғылыми айналымға енген адам капиталы ұғымы бүгінгі күні мазмұндық желісін кеңейте отырып, тек білім мен дағдылар жиынтығы ретінде ғана емес, сырттан әсер етуші факторлардың тоғысы тұрғысынан да зерттеліп келеді. Қазір адам капиталы оның өмірін бағалайтын индикатор есебінде моральдық қасиеттер мен қоғамдық әрекеттер одағы деп танылуда, сондықтан мәдени-эстетикалық құндылықтар әлемінде адам мен адам капиталы ұғымдары тоғыса ұсынылады. Адам капиталы ұғымын айқындайтын ұстанымдар қатарында, бір жағынан, маңызды экономикалық ресурстар қарастырылса; екінші жағынан, мұнда әлеуметтік, психологиялық, мәдени әрі этнографиялық қатынастар жігі сұрыпталады. Білікті әрі кәсіби деңгейі жоғары қабілеттер мен дағдылардан құрылған бұл өзгешеліктер адам табиғатының ішкі мүмкіндігін сырттан әсер етуші факторлармен сабақтастыра зерделеуге ықпал етеді. Нәтижесінде адам капиталы қолданбалы аспектілердің жиынтығына негізделген физиологиялық, психологиялық, дүниетанымдық, қоғамдық және мәдени микро және макрокұрылымдар тоғысы деп танылады. Осыған орай, адам және қоғам, адам және мәдениет, адам және сана сияқты ұғымдық одақтарға негізделетін дискурстық талдау бағыты қазіргі антропоцентристік зерттеулерді жан-жақты талдауға көмектеседі. Кезінде Конфуций мемлекет құндылықтары аясында қоғамдық тәртіп пен тұрақтылықты жоғары бағаласа, Гераклит мемлекет ұғымын отбасы заңдылықтарымен сабақтастыра түсіндірді. “Мемлекет туралы” деген еңбектің авторы Цицерон мемлекет белгілерін халық игілігінен өрбіте талдаса, Әл-Фараби халықтың әл-ауқатын мемлекеттің басты нысаны деп таныды. Томас Гоббс мемлекет алғышарттарын адамдардың арасындағы келісімшарт заңдылықтарымен тығыз байланыстырды, сондықтан мемлекет адам құқықтарынан жинақталатын ұғым деп есептелді. Әр ойшыл адамзат өміріндегі маңызды тірліктер қатарын отбасылық тәлім-тәрбиемен, қоғамдық тәртіппен байланыстыруға тырысты.

И. Фишер ұсынған капитал теориясы бойынша әртүрлі жарыспалы тұжырымдамалар тізбегін адамдардың қатысымдық қабілеті анықтайды. Бұл тізбекті табыс табу, заң мен дәстүрлерді сақтау, өз қызметін ұйымдастыра білу мүмкіндіктері толықтырады. Көпшілік ғалымдар білім алу мен кәсіби дайындық кезеңдерін қосалқы бөлшектер деп қарастырады. Массачус технологиялық университетінің профессоры Л. Туроу адам бойындағы өзгешеліктерді дарындылық пен білімнен өрбітті. Ал Пристон университетінің профессоры Ф. Махлуп оларды ақыл мен физикалық қабілеттердің жетілуі тұрғысынан талдады. Адам қоғамдық қатынастарда мәдени әрі аксиологиялық, әлеуметтік және танымдық, физиологиялық және психологиялық деңгейлердің тоғысқан үлгісін құрайтындықтан, оның ресурстық капиталы тиімді механизмдер тұтастығын басшылыққа ала отырып, білім экономикасының құрамдас бөлігі ретінде қоғамдық қатынастардың білікті де бәсекеге қабілетті өлшемдерін іске асырады. Тарих көрсеткендей, кез келген қоғамдық өзгерістер адам капиталының кезеңдік даму эволюциясын танытумен қатар, ғылым мен білім деңгейін де, ғылыми-техникалық прогресс дәрежесін де, мәдени құндылықтар жадынамасын да сапалы көрсеткіштермен дәйектейді.

Әдістеме. Белгілі бір психо-физиологиялық ерекшеліктер жиынтығы ретінде адам жаратылысынан ойлы, пәлсапалы мүмкіндіктер ордасын құрайды. Оның қабілеті қоғамдық қатынастар шегінде, әлеуметтік және мәдени шарттар арқылы қалыптасады. Осы орайда, “адамзаттың ақыл-санасы, ойлау жүйесінің заңдылықтары, білімнің қайнар көздері мен оның меңгерілу жолдары, сол сияқты мый, психика, ментальды жағдайлар мен әктілер – барлығы ерте кезден пәлсапа мен логика, психология мен биология шеңберінде зерттеліп келген” [1, 61]. Қазіргі жаңа бағыттарды құрайтын адам капиталының негіздері әр тұлғаның қажеттілік тудыратын даму қорын жүйелеуге, ішкі мүмкіндігін таразылауға, сол арқылы оның әлеуметтік-экономикалық ресурс ретіндегі функционалды-прагматикалық өлшемдерін реттеуге мүмкіндік береді. Адамның өсу жолы мен әрекеті, ішкі

мүмкіндігі мен психологиялық даму өзгешелігі де түрлі әлеуметтік және мәдени факторлардың ықпалымен сарапталады. Физиологиялық жағынан біртекті болып келетін адам атаулының өзі алуан түрлі факторлардың ықпалымен дамып, жан-жақты қарым-қатынас жасайды және әртүрлі қалыптасу жолынан өтеді. Нәтижесінде әсер етуші күштердің бірі ретінде адам өмір сүретін заңдылықтар қаланады. Олар өскен және тәрбие алған орта, білім деңгейі, сыртқы қоршаған адамдардың ықпалы сияқты мәселелермен сипатталады. Белгілі қоғам қайраткері Д. Қонаев: “Қазақ әруақ аттамаған. Тіршілігінде ата-анасын ардақтай білген халық солардың ең ізгі қасиеттерін ертеңгі ұрпақ бойына сіңіре білген. Біздің ұлылығымыз да осында” [2], -деп атап көрсетті. Халық пәлсапасы мен танымынан бастау алатын құндылықтар терең ғылыми ізденістер көкжиегін анықтаумен қатар, бағдарлы болашақтың ғылымаралық тұтастығын да жүйелеуге септігін тигізери сөзсіз. Сөйтіп, мәдени өркендеу мен ұлттық қалыптасудың құралы болып табылатын тіл арқылы тарихи тағылым өзегінің мәдени-эстетикалық нормаларын ұлттық дәстүр мен этнопсихологиялық әдет-ғұрып ұғымдарымен ұштастыра талдау мүмкіндігі өзектеледі.

Эстетикалық категориялар ойлаудың өзгеше құрылымы мен ұстанымдарын жинақтайтын фундаментальды ұғымдар деп қарастырылады. Өзара тығыз байланысты элементтер бір-бірімен сабақтаса өзгеретіндіктен, тілдік құралдардың эстетикалық мүмкіндіктерін зерттеу қазіргі маңызды бағыттардың біріне айналып отыр. Адамға әсер ету, оның мәдени құндылықтарын қажет ету негізінде қалыптасатын ерекше қабылдау формалары тіл мен танымның бірлігіне негізделген лингвистикалық зерттеулерді тың белестерге жетелейді. Қазіргі кезеңде эстетикалық қанағат, рухани тазалық сияқты ұғымдық тіркестер тілдік мәтіндердің қолданбалы сипатын жүйелеуден бастап, сөздің қоғамдағы психологиялық және танымдық қызметтерін жан-жақты талдауға негіз болуда. Грамматикалық формалар мен лексикалық бірліктердің эстетизация құбылысына ұшырауы, ең алдымен, семантикалық өрістің кеңеюімен және сөздің когнитивтік сипатының тереңдеуімен тығыз байланысты. Осыған орай, тіл ғылымында адам капиталының мәдени-эстетикалық әлеуеті қоғамдық қарым-қатынас нормаларымен және жеке тұлғаның халықтық құндылықтарды бағалау әрі эстетикалық пәлсапаны меңгеру мәселелерінен бастау алатыны анық. Эстетикалық сана мен ғаламның танымдық бейнесі мәдениеттанудың теориялық негіздерін саралаумен қатар, тіл мен философияның ұстанымдарын бірлікте зерделеуге, рухани элем құндылықтарын адам баласының шығармашылық қабілетімен тұтастықта айқындауға көмектеседі. Халық игілігін құрайтын маңызды жүйелердің әрқайсысы тілтанымдық мұраның қалыптасуына өзінше әсер етеді, оның тұтасқан бейнесін жасауға көмектеседі. “Әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастыққа сақтаған таңбалық жүйе. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай таңбалық жүйе емес, мәдениет” [3, 90-б.] болып табылады дегендей, тілдің мәдени негіздерінің ұлттың тарихымен, салт-санасымен, танымымен тығыз байланыста қалыптаса дамуы – адамзат өмірінің заңды құбылысы, эволюциялық алғышарты. Ресей ғалымдары адам капиталы ұғымы құндылықтар аясында, адамның қабілеттерін символдық негізде анықтау арқылы жүйеленеді деп есептейді. Аталмыш мәселе әлеуметтік және мәдени капитал негізіндегі білім логикасына бағыну нәтижесінде жағымды және жағымсыз сипаттағы капитал бірліктерімен, адамның моральдық және психологиялық ерекшеліктерімен сипатталады. Жеке тұлғаның бойында тілдік мәдени құзреттің қалыптасуы белгілі бір лексика-грамматикалық бірліктердің меңгерілуімен ғана байланысты емес, ол үшін сөздердің ұлттық-мәдени сипаттағы мазмұндық ерекшелігін де ескеру қажет. Тарихи деректер мен мифологиялық туындылардың тілдегі көрінісі сол құндылықтардың білім қорын жинақтауға көмектесе отырып, маңызды мәдени коннотациялардың дүниеге келуін уәждейді. Лингвомәдениеттанымдық талдаудың мақсаты да мәтін астарында сақталған халықтық ақпаратты зерттеуге бағытталады, себебі мәтін мазмұны ұлт мәдениетіне терең бойлауға, тілдік құралдар аясында сақталған мәдени сценарийлерді түсіндіруге жол ашады.

Тіл мен танымның мәдени негіздері тарихи, ұлттық-мәдени тәжірибені жаңа танымдық көкжиектермен байланыстыру арқылы дамиды, оның құндылықтар кеңістігін жетілдіру арқылы жүйеленеді. Неміс ғалымы В. фон Гумбольдт та кезінде білімнің әдет-ғұрып пен дәстүр, мәдениет арқылы адамның тұлғалық болмысында жүйелнетінін атап өтті [4, 73-б.]. Жаһандану жағдайында адам капиталының сапасы мен әлеуеті қоғамдық өмірде, халықаралық қауымдастықта маңызды сипатқа ие тарихи фактор ретінде қарастырылып келеді, себебі бұл ұғым әлеуметтік және мәдени ресурстар қатарында кеңістік пен уақыт өлшемдерімен сабақтасады. Қазақ халқының танымындағы адам капиталы рухани мәдениет деңгейімен және өмірлік құндылықтар сапасымен анықталса, бүгінгі ғылыми айналымда бұл мәселе интеллектуалдық қормен, адамзаттық дамудың жоғары индексімен кеңейтіліп отыр. Осыған орай, адам капиталы, оның біліктілігі мен дағдылары, адамгершілік пен шығармашылық қабілеттері ұлттық байлықтың негізі деп қабылданатын болды.

Тарихи деректерге сүйенсек, батыста зияткерлік мәдениет мәдени-эстетикалық даму мен экономикалық өрлеудің алғышарты тұрғысынан Қайта өрлеу дәуірінің дәстүрлі мәдени бірлігі деп танылған, яғни білім де мәдениеттің құрамды бөлігі, этномәдени қалыптасудың басты құралы ретінде халықтық құндылықтар әлемінде ұрпақтан ұрпаққа жаңғырып, сарқылмас қазына ретінде жеткізіліп келеді. Ғылыми айналымда адами капиталды 4 бағыт, ал адам әрекетінің мәдени білімін 3 арна қалыптастырады деп есептеледі. Бірінші кезекте адам болмысын жүйелейтін капиталдық көрсеткіштер ретінде атрибуттық, тарихи-генетикалық, функционалды-мақсаттық және айналмалы-циклдық ерекшеліктер нысанға алынса [5], екінші кезекте зерттеу бірліктерін сыртқы тәжірибе, таным және қарым-қатынас [6, 117] мәселелері айқындайтын болды. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, тілдік құзырет пен мәдени таным байланысы әрі білім арқылы халықтың тарихи және

мәдени тәжірибесін жаңа танымдық амалдармен сабақтастырады, әрі құндылықтар әлемінің танымдық бағдарын кеңейтеді [2, 199]. Осыған орай, ұтымды пәнаралық байланыс негізінде пайда болған терминдер, ең алдымен, гуманитарлық ілімдер кеңістігіне тың сипат беруге мүмкіндік берсе, екіншіден, ғылыми ұғымдардың семантикалық өрісін дамыту алғышарттарын түсіндіру бағыттарын жүйелейді. Айталық, терең себеп-салдарлық тоғысулар нәтижесінде «инвестиция» ұғымының адам капиталымен тығыз байланыс құрайтын өзіндік қоры немесе құзыреттер тізбегі жасалып, айналмалы процестер шығармашылық капитал, әлеуетті дамыту арқылы өсімге қол жеткізу, табыс, өмір сапасы, уәждеме сияқты тіркестердің мақсатымен толығып талдана бастады [5]. Осының ішінде адам капиталының мәдени қорына құйылатын инвестицияларды ғылыми көпшілік өз алдына бөлек жіктеген дұрыс деп тұжырымдайды. Бұл жағдайда адамның дамуын қамтамасыз ететін шығындар бірде білім беру мен денсаулық саласын, мобилді көшіп-қону бағыттарын қамтитын сапалы көрсеткіштер ретінде (К. Макконнелл, С. Брю) қарастырылса, бірде затты және затты емес шығындар (Дж. Кендрик) жіктемесін құрайды [7]. Демек мәдени-эстетикалық таным адам капиталы қорының құрамдас инвестициялық үлесі ретінде бүгінгі күні тың ғылыми ізденістерге жол ашып, жаңа тұжырымдардың өзектелуіне мүмкіндік беріп отыр.

Талқылануы. Қазіргі лингвистикалық зерттеулерде тілді адамзат мәдениетінің интерпретациялану амалдары тұрғысынан талдау жиі байқалады. Бұл мәселелердің күн тәртібіне қойылуы тіл қызметінің жаңа қырларын анықтаумен байланысты. Бүгін тіл қарым-қатынас құралы болумен қатар, адамзат ойының, психикасының кілті ретінде адамды тану, ұлтты тану мүмкіндіктерін кеңейтіп отыр. Тілдің құндылығы тұлға арқылы тарихты тану, ұрпақты тану бағыттарын дамыту мүмкіндіктерімен дәлелденуде. Оның тілдік дәйегі ретінде сөз мағынасының концептологиялық жүйесі, метафоралық қолданысы, фреймдік сипаты зерттеу тақырыптарына арқау болуда. Демек, мәдениет ұғымының негізі ретінде адамның өмір сүру ерекшелігі мен қалыптасу, даму әрекеті қарастырылатын антропоцентристік талдаулар адамзат өмірін ұйымдастырып, дамытатын арнайы тәсілдер жиынтығы ретінде; адам әрекетінің қалыптасу негіздері деп; этностардың тарихи дәуірлеуінің сипаттамасы тұрғысынан; тарихи деңгей мен қоғамдық, этикалық нормалардың даму деңгейі ретінде анықталып өзектелуде. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, адам капиталының дамуына кедергі жасайтын мәселелер қатарына энтропияның жоғары дәрежеде етек алуы жатады. Басқаша айтқанда, бұл – антимәдениет ұғымымен астарлас мәселе, оның әлеуметтік негізін қоғамдағы мәдениеттің төмендігі, құқық бұзушылық және танымға ықпалын тигізетін өзге де кері факторлар анықтайды. Мәдениеттің негізін әрекет пен білімнің бірлігі айғақтайды. Сол себепті сана әрекетін белгілі бір тарихи ортаға бағыттау дәстүрлі әрі құнды құрылымдар мен қатысымдық бірліктер арқылы жүзеге асады. Осы орайда, алуан түрлі мәдениет үлгілері дүниені қабылдаудың бірден-бір ерекшелігін құрайтынын ескерсек, сол нормаланудың бірліктерін үйлестіру негізінде эстетикалық әсер ұстанымдары да адам капиталының құндылықтарын сөз табиғатымен сабақтастырады. “Тілдік талғамы нашар адамның тіл мәдениеті де төмен болады” [8, 12] деген қағидамен өзектелген тұжырым арқылы білім мен мәдениетке деген ықылас байқалатындықтан [9, 39], қазақ тіл білімі зерттеушілерінің еңбектерінде сөздің танымдық, әлеуметтік және рухани сипаты адамның болмысын сомдайтын бөлшегі деп түсіндіріледі. Халықтың талғамы мен танымы адам әрекетінің мазмұнды да мағыналы бірлігін құрайды, әрі әлемнің тілдік бейнесін ұлттық сипатта дәлелдеудің, тұлғалық келбетін жинақтаудың басты алғышартын белгілейді.

Мәдениеттің пәлсапалық негіздерін зерттеу барысында ол көптілді құбылыс деп талданады [10]. Авторлар оның себебін мәдениеттің табиғи болмысынан іздейді, алуан түрлі хабарларды әрі мәліметтерді сабақтастырап өзгешелігімен байланыстырады. Когнитивтік ғылымда мәдениет сана мен тәртіптің реттеуші қабаты деп танылады. Сананың тілдік формасымен сабақтасқан танымдық бірліктер нәтижесінде эпистемиологиялық бетбұрыстармен қатар, мәдени процестердің қалыптасуы да, ғылыми ойлаудың гуманитарлық формаларына да жаңалық ала келді. Когнитивтік бағыт гуманитарлық әрі жаратылыстану ғылымдарының ұстанымдарын тоғыстыру арқылы танымдық антропология аясында адам капиталын жүйелеуге қажет ілімдер жиынтығын ұсынды. Таным да пәлсапалық мәдениет парадигмасының жеке көрсеткішін құрай отырып, бүгінгі күні ғылымаралық тоғысудың ең ұтымды мәселелерін шешуге бағытталды. Мәдени-эстетикалық тәжірибенің генетикалық құрылғыларын іздеу, адам табиғатын түрлі әлеуметтік мәселелер негізінде талдау, олардың санада көрініс табуын дәйектеу қазіргі мәдени нейроғылымның өзекті тақырыптарын құрап отыр. Ұсынылатын зерттеулердің басты мақсаты адамның тұлғалық қалыптасу өрісінде сыртқы факторлар мен ішкі физиологиялық даму ерекшелігінің арақатынасын анықтау болып табылады. Бағыттың қолданбалы сипаты табиғат пен мәдениет, физиология мен орта, туа біту мен үйрету процестерінің өзара ықпалдасу мүмкіндіктерін жүйелеуге негізделеді.

Моральдық нормалар адамзат қоғамының ғасырлық тәжірибесінің нәтижесі болып табылады. Ол адам мен қоғам арасындағы үйлесімді даму мүмкіндіктерін жүйелеуші қажеттілік деп заманауи зерттеулерге арқау болады. Әлемді қабылдау екі жақты функциялардың көмегіне сүйену арқылы жүзеге асады деп есептеген ғалымдар универсалды құрылғылардың қызметін бақылаушы, айқындаушы және түсіндіруші, ал ерекше құрылғылардың функциясын дамытушы деп сипаттайды [11, 256]. Олардың қатарында: біріншісі нақты білімдер мен құнды ұғымдар қоймасы деп, ал екіншісі дамытушы, толықтырушы, жетілдіруші қызметтер жиынтығы деп аталды [12, 199]. Бүгінгі білім интеграциясында адамзат өмірінің эстетикалық өлшемдер генезисін саралау арқылы үйлесімділікке ұмтылу тенденциясы байқалады. Ғылымның экзистенциалды сипаты мен мазмұны ғаламды танудың өзгеше құралы ретінде когнитологияның онтологиялық әрі гносеологиялық ерекшеліктерін жүйелеу қажеттігін тудырып отырғаны сондықтан болар. Когнитивтік ғылым

тұрғысынан мәдениет “ментальды жамылғы” [13] деп қарастырылады. Оның мақсаты – қоғамдағы адамдардың өзара байланысу, түсінісу мүмкіндіктерін жеке тәжірибелері негізінде сұрыптау. Демек кез келген ақпарат көзі де, таным құрылымы да адамзат тіршілігінің басты құралдары ретінде сананың мазмұндық қабатын құрайтын қызмет атқарады. Когнитивтік құрылымда адам баласының ғалам туралы ақпаратты меңгеруінің “бабалық тәжірибесі” [13] жинақталған деп есептеледі. Нәтижесінде тіл, мәдениет, ойлау құбылыстарының арқатынасы бұл мәселенің кілт ұғымдарын айқындаумен қатар, таңбалық негізде екі түрлі қызметтің бірлігін жүйелеуге ат салысады: бірі – мәдени, екіншісі – генетикалық. Демек, адамзат өмірінде орын алар символдардың да мәдени мазмұны этнотанымдық әлемді таңбалай алады. Айталық, мәдени-эстетикалық таным бірлігі болып табылатын концепт ұғымының құрылымы төмендегідей компоненттерді біріктіреді: мағына, баға, жалпыадамзаттық немесе универсалды сипат, ұлттық-мәдени ерекшелік, әлеуметтік бірлік және т.б. Аталған мәселелердің әрқайсысы жеке тұлғалық та, психофизиологиялық та құрамдарды жинақтау негізінде тілде, оның құрылымдарында көрініс таба отырып, адам капиталының сапалы негізін анықтауға жұмыс істейді. “Тіл – мәдениеттің бір көрінісі. Кез келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнеленіп, кумулятивтік қызметі арқылы көрінетіні, ұрпақтан ұрпаққа жеткізілетіні белгілі” [14, 287] деп тұжырымдалғандай, адам капиталының негізін сұрыптайтын тілдік тұлға тіл еркіндігі мен ой еркіндігін үйлестіре білетін, ұлттық сана мен халықтық дәстүр бірлігін сұрыптайтын, адамның ішкі қуаты мен берік сенімін, тілдік дайындығы мен тілдік құзыретін таныта білетін адам болып табылады.

Нәтижесі. Тілдегі мәдени факторлардың құндылығын терең талдау талаптарына сәйкес танымдық интерференция, когнитивтік модельдеу мәселелері аса маңызды ғылымаралық түсініктемелерді анықтауға мүмкіндік туғызып отыр. Нәтижесінде когнитивтік карта мен тілдегі өзара әсер етуші құрылымдар матрицасын дайындау мәселесі лингвистикалық зерттеулердің болашаққа бағдарланған еншісін құрайтыны сөзсіз. Адамзат танымының белсенді бірліктері мәдениаралық та, ұлтаралық та қатынастардың адам капиталын дамытуға бағытталған мақсат-міндеттерін шешуді көздейді, сондықтан тілді танымдық механизм деп есептейтін зерттеулерге жол ашылып, адамның физиологиялық капиталы мен зияткерлік капиталын зерделеу қажеттігі анықталуда. Қазақ тіл білімінде тіл арқылы адамзаттың тәжірибесі мен дүниетанымын ұрпаққа жеткізу мүмкіндіктері талданатындықтан, тіл табиғаты мен оның қызметі адамтану, қоғамтану, табиғаттану (Ә. Қайдар) ұғымдарының бастауы деп қарастырылуда. Адам капиталының сапалы тілдік тұлғасы да индивидуумның өз тілін жете меңгеруімен, өзге тілде сүрінбей сөйлей білу әрекетімен, өзгенің этникалық ұстанымдарына құрметпен қарауымен тығыз байланысты. Мәдени сабақтастық контекстінде зияткерлік капитал мен адам капиталы ұғымдарының арақатынасын талдап көрсету аса құнды. Зияткерлік капиталға қойылар талаптар мен оның табиғатын айқындайтын бірліктер адамның зейіні мен зердесіне тікелей байланысты, сол арқылы адамның жады жұмысының жылдамдығы, ойлау жүйесінің тиімділігі физиологиялық мәселелермен өзара қарым-қатынас құрайды. Екі капиталдың да ортақ белгілерін жинақтаған білім мен дағдылар, табиғатынан бойына біткен интеллект ұғымдар сараланса да, айырмашылық көлем өлшемдерімен сұрыпталатыны сөзсіз. Эстетикалық сана мен ойлаудың байланысы маңызды адамзаттық құндылықтарды дүниеге әкелумен қатар, олардың кең көлемде қолданыс тауып, орнығуын уәждейді. Әрбір ұлт мәдениеті өз бастауын сол ұлттың этникалық іргетасы болып қаланған көне ру-тайпаларының қалыптасу қайнарларынан алып, эволюциялық жолмен ұрпақтан-ұрпаққа рухани мұра болып жалғасар құндылықтарымен сабақтастырады.

Мәдени танымның негізі ретінде мораль мен адамгершілікке негізделген этика мен эстетика мәселелері терең философиялық ілімнің бастауы деп қабылдаған жөн. Этика моральдың генезисін, табиғатын, өзіндік белгілерін зерттей отырып, оның қоғамдағы орны мен қызметін дәйектейді, сол арқылы адамзат өміріндегі адамгершілік тетіктерінің жүйеленуін қадағалайды [15]. Этиканың құрылымдық бағыттарын айқындайтын мәселелерге: мораль мен этикалық ілімдер тарихы; мораль теориясы; нормативтік этика; қолданбалы этика негіздері жатады. Осылардың ішінде қолданбалы этика нормативтік ұстанымдар мен мораль теориясы негізінде адамдарды алуан түрлі қоғамдық орталарда, әлеуметтік салаларда ұстай білуге үйрететін практикалық қызмет атқарады. Қолданбалы этика – қоғамдық шартталған және өмірлік маңызы айрықша ұстанымдар мен нормалар, ережелер жиынтығы. Оның құрамын: азаматтық этика, яғни қоғам мен азамат арақатынасын саралайтын нормалар; экологиялық этика мен биоэтика, яғни адам мен қоршаған орта заңдылықтарын анықтайтын ережелер, соның ішінде биоэтика экожүйенің бір бөлшегі ретінде адамның өзге тіршілік иелеріне қатысын айғақтайды; жағдаяттық этика немесе адамзат өмірінің әртүрлі жағдайларына, қатысымдық мүмкіндіктеріне байланысты анықталатын тәртіп ұстанымдары, этикет мәселелері реттейді [16].

Қорытынды. Қорыта келгенде, қазақ тілтаным ғылымының қалыптасуын жалпы танымдық және жеке тілтанымдық процестердің себеп-салдарлық байланысы жүйелеуге мүмкіндік береді. Адамға тән субъективті қабілеттер мен психологиялық мінез-құлықтар танымдық процестің сатылы дамуын уәждей отырып, оның тілдік құралдар арқылы көрініс табуын айқындайды. Табиғи факторлармен қатар жүретін және адамның жан-жақты өсуіне әсер ететін объективті факторлар да тілтанымдық процестердің өзегі болып табылады. Ғалым Ф. Оразбаева: “Қазақ тілін оқытуда тілдік және қатысымдық бірліктер білім мен таным процестерін біріктіреді. Әсіресе, сөз – коммуникативтік тұлға ретінде әрі атаулық, әрі танымдық қызмет атқарады” [17; 223] дегендей, тіл мен танымның тұтасқан бейнесі оның ғылымралық көкжиегін анықтаудың басты алғышартын құрады.

Лингвистикалық салалардың ұзаққа созылған қалыптасу тарихы мен өзгеше нысаны тілдің танымдық функциясын антропологиялық ұстанымнан бастау алатын ерекшелік деп анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижесінде тілтанымдық дереккөздер мазмұнына қарай маңызды әдіснамалық белгілермен сипатталып, танымның күрделі табиғаты мен адамзат өмірінде алар орны оның болмысын кеңінен талдауға жол ашты, басқа құбылыстармен сабақтасу ерекшеліктерін қарастыруға септігін тигізді. Бұл байланыстардың көзін адамның тіршілік ету нормалары мен рухани дамуының негіздері болып табылатын әлеуметтік, психологиялық, халықтық және мәдени бағыттарды қамтитын фактілер құрады. Оның себебін қазақ халқының этнотанымдық өрісі мен дүниетанымы айқындай алады. Келесі кезекте қазақ тілінің шешендік өнері мен әдеби дәстүрі де себеп-салдарлық байланысты одан әрі орнықтырады. Адам капиталының сапалық өлшемдері әрі сыртқы, әрі ішкі факторлардың ықпалымен өзгеріп отыратыны анық. Осы орайда, адам мен оның мүмкіндіктерін басқару, заманауи ғаламда оның әлеуметтік-мәдени дамуына тұрақты жағдай жасау, тілдік бірегейлік ұстанымдардың зияткерлік әлеуетін қамтамасыз ету жеке тұлғаның дарынды басымдықтарын жүйелеу арқылы ғылыми инвестициялық қордың бағдарлы мақсатын айқындайды. Мәдениеттің когнитивтік теориясында әлеуметтік-тарихи дамудың әртүрлі сатыларында әр халықтың ойлау, қабылдау жүйелеріне негізделген өз танымдық ерекшелігі қалыптасады. Қазіргі ғылыми парадигманың мақсаты – сол өзгешеліктерді сабақтастыра отырып, адамзат баласына пайдалы ұстанымдар мен құндылықтар жүйесін зерделеу, ғасырлар тоғысында орныққан эстетикалық, этикалық нормаларды танымның жоғары сатысы деп бағалау, адам капиталының құнды арнасы ретінде талдау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Краткий словарь когнитивных терминов. // Под общей редакцией Е. С. Кубряковой. – М., 1996 – 245 с.*
- 2 *Қонаев Д. Ақиқаттан аттауға болмайды: естелік-эссе // Аударған С.Әбдірайымұлы. – Алматы: Санат, 1994.*
- 3 *Манкеева Ж. А. Қ.Жұбановтың ғылыми мұраларының академиялық танымы хақында. // “Жұбанов тағылымы” VI Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Ақтөбе, 2005 – 90-93 бб.*
- 4 *Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.*
- 5 *Ионова М. Л. Человеческий капитал, компетенции и конкурентоспособность специалиста. – Интернет журнал Науковедение, 2007. <file:///C:/Users/A4/B0/D1/83/D0/BA/D0/B5/D0/BD/Downloads/chelovecheskiy-kapital-kompetentsii-i-konkurentosposobnost-spetsialista.pdf>*
- 6 *Латышев И. О. Влияние инвестиций в культуру на формирование национального человеческого капитала. // Интернет журнал Науковедение, 2014. <file:///C:/Users/A4/B0/D1/83/D0/BA/D0/B5/D0/BD/Downloads/vliyanie-investitsiy-v-kulturu-na-formirovanie-natsionalnogo-chelovecheskogo-kapitala.pdf>*
- 7 *Лекторский В. А. Эпистемология классическая и неклассическая. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.*
- 8 *Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы: Қаз ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1984. – 184 б.*
- 9 *Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. – Алматы: «Мектеп», 1989. – 96 б. – кітап*
- 10 *Каган М. С. Философия культуры. – СПб., 1996.*
- 11 *Chomsky N. Knowledge of language: its nature, origin and use. – N.Y., 1986.*
- 12 *Алефиренко Н. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры. – М.: Academia, 2002. – 394 с.*
- 13 *Егжова С. Е. Исторические трансформации идеала красоты античной Эллады: когнитивный анализ. – Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук. – Ростов-на-Дону, 2004. // <https://www.disserscat.com/content/istoricheskie-transformatsii-ideala-krasoty-antichnoi-ellady-kognitivnyi-analiz/read>*
- 14 *Манкеева Ж. А. Қазақ тіліндегі мәдени лексиканың танымдық негіздері. // Жұбанов тағылымы. Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Ақтөбе, 2002. – 297 б. - 285 -288 бб. – жинақ*
- 15 *Ботавина Р. Н. Этика деловых отношений. Учебное пособие. – М.: “Финансы и статистика”, 2005. – 208 с.*
- 16 *Мишаткина Т. В. Этика. Практикум. Пособие для студентов вузов. – Мн.: ТетраСистемс, 2003. – 320 с.*
- 17 *Оразбаева Ф. Тіл кеңістігі. Т,3. Мақалалар жинағы.– Алматы: “Ан Арыс” баспасы, 2019. – 580 б.*

References:

- 1 *Kratki slovar kognitivnyh terminov. // Pod obsei redaktsiei E. S. KubrAkovoi. – M., 1996 – 245 s*
- 2 *Konaev D. AKiKattan attauga bolmaidy: estelik-ese // Audargan S.Abdiraimuly. – Almaty: Sanat, 1994.*
- 3 *Mankeeva J. A. K.Jubanovtyn gylimi muralarynyn akademiyaK tanymy haKynda. // “Jubanov tagylymy” VI HalyKaralyK gylimi-teorialyK konferensia materialdary. – AKtobe, 2005 – 90-93 bb.*
- 4 *Gumboldt V. fon. Izbrannye trudy po iazykoznaniiu. – M.: Progres, 1984. – 397 s.*
- 5 *Ionova M. L. Chelovecheski kapital, kompetensii i konkurentosposobnost spetsialista. – Internet jurnal Naukovedenie, 2007 <file:///C:/Users/A4/B0/D1/83/D0/BA/D0/B5/D0/BD/Downloads/chelovecheskiy-kapital-kompetentsii-i-konkurentosposobnost-spetsialista.pdf>*

- 6 Latysev I. O. Vlianie investitsii v kulturuna formirovanie nasionAlnogo chelovecheskogo kapitala. // Internet jurnal Naukovedenie, 2014.
- 7 Lektorski V. A. Epistemologia klasicheskaia i neklassicheskaia. – M.: Editorial URSS, 2001. – 256 s. – kitap
- 8 Balakaev M. Kazak Adebі tılı jane onyn normalary. – Almaty: Kaz SSR-nin «Gylym» baspasy, 1984. – 184 b.
- 9 Balakaev M. Til madenietі jane Kazak tılın okytu. – Almaty: «Mektep», 1989. – 96 b.
- 10 Kagan M. S. Filosofіa kultury. – SPb., 1996.
- 11 Chomsky N. Knowledge of language: its nature, origin and use. – N.Y., 1986.
- 12 Alefirenko N. Poeticheskaia energia slova. Sinergetika iazyka, soznania i kultury. – M.: Academia, 2002. – 394s.
- 13 Egjova S. E. Istoricheskie transformasii ideala krasoty antichnoi Ellady: kognitivnyi analiz. – Disertasia na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filosofskih nauk. – Rostov-na-Donu, 2004. // <https://www.dissercat.com/content/istoricheskie-transformatsii-ideala-krasoty-antichnoi-ellady-kognitivnyi-analiz/read>
- 14 Mankeeva J. A. Kazak tılındegі madeni leksikanyn tanymdyk negızderi. // Jubanov tagylymy. Respublikalyk gylymi-teorialyk konferensia materialdary. – Aktobe, 2002. – 297 b. – 285–288 bb.
- 15 Botavina R. N. Etika delovoyh otnoseni. Uchebnoe posobie. – M.: “Finansy i statistika”, 2005. – 208 s.
- 16 Misatkina T. V. Etika. Praktikum. Posobie dla studentov vuzov. – Mn.: TetraSitem, 2003. – 320 s.
- 17 Orazbaeva F. Til kenistigi. T.3. Makalalar jinagy.– Almaty: “An Arys” baspasy, 2019. – 580 b. – kitap

МРНТИ 16.21.33

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.22>

Мамедова Б. Г.¹

¹Азербайджанский университет языков,
Баку, Азербайджан

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТРИГГЕРЫ ТОНИ МОРРИСОН И ЭЛИС УОКЕР (В КОНТЕКСТЕ АФРОАМЕРИКАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ)

Аннотация

Статья посвящена языковой идентичности и семантическим триггерам - довольно интересному аспекту языковой идентичности Тони Моррисона и Элис Уокер. Основная цель исследования языковой идентичности Тони Моррисон и Элис Уокер - анализ семантических триггерных лексических единиц и выражений в их идеолекте. Научная новизна исследования определяется изучением лексических единиц семантического триггера. Наш анализ показывает, что для Т. Моррисона и Э. Уокера семантические триггеры, такие как голубые глаза, негр и енот, обеспечивают “переход” к сценариям, которые соответствуют их афроамериканской идентичности. Таким образом, оба писателя являются носителями индивидуальных языковых идентичностей, а также симфонических (социальных, этнических, социальных) языковых идентичностей, в частности афроамериканских языковых идентичностей.

Ключевые слова: языковая личность, лингвистическая идентичность, семантические триггеры, афроамериканская идентичность, голубые глаза, Т.Моррисон, Э.Уокер

Мамедова Б. Г.¹

¹Әзірбайжан Тілдер Университеті,
Баку, Әзірбайжан

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СӘЙКЕСТІЛІК ЖӘНЕ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТРИГГЕРЛЕР ТОНИ МОРРИСОН ЖӘНЕ ЭЛИС УОКЕР (АФРОАМЕРИКАЛЫҚ СӘЙКЕСТІЛІК КОНТЕКСТІНДЕ)

Аңдатпа

Мақала лингвистикалық сәйкестілікке және семантикалық триггерлерге, Тони Моррисон мен Элис Уокердің лингвистикалық сәйкестігінің қызықты аспектісіне арналған. Тони Моррисон мен Элис Уокердің лингвистикалық сәйкестілігін зерттеудің басты мақсаты семантикалық триггерлік лексикалық бірліктер мен өрнектерді олардың идеолектіндегі талдау болып табылады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы семантикалық триггер лексикалық бірліктерін зерттеу арқылы анықталады. Біздің талдауымыз Т.Моррисон мен Э.Уокер үшін көк көздер, ниггер және кун сияқты семантикалық триггерлер олардың афроамерикалық сәйкестігіне